

САЯСИ РЕФОРМАЛАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ПАРЛАМЕНТ: АЗАМАТТЫҚ ҚАТЫСУДЫ ҚОЛДАУ ЖӘНЕ МҮДДЕЛІ ТОПТАРДЫ ИНСТИТУЦИОНАЛДАУ ТЕТІГІ РЕТІНДЕ

Е.К. Алияров¹, Н.Ж. Кушеров², Д.Е. Несипкалиев³

АНДАТПА

Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы сайлау жүйелерінің эволюциясы мен Парламент Мәжілісінің қызмет тиімділігі арасындағы өзара байланысты қазіргі конституциялық реформалар қарсаңында талдауға арналған. Зерттеу барысында мажоритарлық, аралас және пропорционалды сайлау жүйелері қолданылған әртүрлі шақырылымдардағы парламенттік белсенділік көрсеткіштері салыстырмалы түрде қарастырылды. Эмпирикалық талдау депутаттық сауалдар саны, қаралған заң жобалары және парламенттік бақылау құралдарының қолданылу жиілігі негізінде жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері сайлау жүйесінің формальды моделі парламент қызметінің тиімділігін автоматты түрде қамтамасыз етпейтінін көрсетті. Мәжіліс белсенділігінің деңгейі сайлау жүйесінен гөрі парламенттің атқарушы билікке тәуелсіздігіне, оның саяси жауаптылықты қамтамасыз ету қабілетіне және тежемелік әрі тепе-теңдік қағидаттарының нақты іске асуына тәуелді екені анықталды. Сонымен қатар, парламенттің ішкі және сыртқы лоббистік қысымдарды мемлекеттік мүддемен үйлестіру мүмкіндіктерінің шектеулі екені айқындалды.

Мақала қорытындылары қазіргі конституциялық реформалар контекстінде парламенттің атқарушы билік алдындағы жауаптылығын күшейту, парламенттік бақылау институттарын жетілдіру және импичмент пен үкіметке сенімсіздік білдіру тетіктерін институционалдық тұрғыдан қарастыру қажеттігін негіздейді.

Түйін сөздер: Парламент, Құрылтай, Конституциялық комиссия, сайлау жүйесі, аралас жүйе, пропорционалды жүйе, лоббизм, мүдделі топтар, тежемелік және тепе-теңдік жүйесі.

¹Қазақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы, Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:

Н.Ж. Кушеров,
nurgisa-polit@mail.ru

Сілтеме:

Алияров Е.К., Кушеров Н.Ж., Несипкалиев Д.Е.
Саяси реформалар жағдайындағы Парламент: азаматтық қатысуды қолдау және мүдделі топтарды институционалдау тетігі ретінде // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №3 (109). – Б. 109-123. – DOI: 10.48010/zxbjs569

Ашық қолжетімділік

© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Редакцияға түсті: 14/01/2026
Қабылданды: 17/05/2026
Онлайн жарияланды: 30/09/2026

Парламент в условиях политических реформ: как механизм поддержки гражданского участия и институционализации групп интересов

Аннотация. В статье анализируется взаимосвязь между эволюцией избирательных систем и эффективностью деятельности Мажилиса Парламента Республики Казахстан в контексте подготовки и реализации современных конституционных реформ. В ходе исследования проведен сравнительный анализ парламентской активности различных созывов, сформированных на основе мажоритарной, смешанной и пропорциональной избирательных систем. Эмпирическую основу исследования составили данные о количестве депутатских запросов, рассмотренных законопроектах и формах парламентского контроля.

Результаты исследования показывают, что формальная модель избирательной системы не является определяющим фактором эффективности парламентской деятельности. Уровень парламентской активности в большей степени зависит от степени институциональной независимости парламента, его способности обеспечивать политическую ответственность исполнительной власти и реального функционирования принципа сдержек и противовесов. Также выявлены ограничения парламентской роли в согласовании внутренних и внешних лоббистских интересов с государственными приоритетами.

Сделанные выводы обосновывают актуальность усиления парламентского контроля, расширения механизмов политической ответственности правительства, а также институционального рассмотрения

процедур выражения недоверия и импичмента в условиях текущих конституционных преобразований.

Ключевые слова: Парламент, Курултай, Конституционная комиссия, избирательная система, смешанная система, пропорциональная система, лоббизм, группы интересов, система сдержек и противовесов.

Parliament in the Context of Political Reforms: A Mechanism for Supporting Civic Participation and Institutionalizing Interest Groups

Abstract. This article examines the relationship between the evolution of electoral systems and the effectiveness of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan in the context of ongoing constitutional reforms. The study provides a comparative analysis of parliamentary activity across different convocations formed under majoritarian, mixed, and proportional electoral systems. The empirical basis of the research includes data on the number of parliamentary inquiries, legislative initiatives, and the use of parliamentary oversight mechanisms.

The findings demonstrate that the formal design of an electoral system does not automatically ensure parliamentary effectiveness. Instead, parliamentary performance largely depends on the degree of institutional independence from the executive branch, the capacity to ensure political accountability, and the practical implementation of checks and balances. The study also highlights structural limitations in the Parliament's role as a forum for reconciling internal and external lobbying pressures with broader state interests.

The conclusions underscore the relevance of strengthening parliamentary oversight, enhancing executive accountability, and institutional consideration of mechanisms such as votes of no confidence and impeachment within the framework of current constitutional reforms.

Keywords: Parliament, Kurultai, Constitutional Commission, Electoral System, Mixed System, Proportional System, Lobbying, Interest Groups, Checks And Balances.

Kipicne

Бүгінгі Қазақстанның саяси трансформациясы жағдайында мемлекеттік билік тармақтарының аражігін ажырату және олардың тиімді әрекеттесу тетіктерін қалыптастыру мәселесі стратегиялық маңызға ие болып отыр. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық құрылтай отырыстарында Конституциялық реформаның қисынды жалғасы ретінде елдің саяси жүйесін одан әрі демократияландырудың басым бағыттарын айқындап берді [1]. Осы орайда, заң шығарушы биліктің құрылымын оңтайландыру, атап айтқанда, бір палаталы парламент моделіне көшу мүмкіндігі билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті сақтаудың жаңа заңнамалық шешімдерін талап етеді.

Билікті бөлу қағидаты саяси-құқықтық ой тарихындағы іргелі ұғымдардың бірі ретінде антикалық дәуірден бастап қазіргі конституционализмге дейінгі еңбектерде кеңінен талқыланып келеді. Бұл теорияның философиялық негіздері ең алдымен Дж. Локктың еңбектерінде көрініс тауып, мемлекеттік билікті заң шығарушы және атқарушы тармақтарға бөлу арқылы жеке тұлғаның табиғи құқықтарын қорғау идеясы негізделді [3, 45-48 бб.]. Кейіннен Ш. Монтескье «Заңдар рухы туралы» еңбегінде билік тармақтарының өзара тепе-теңдігі мен «тежемелік әрі тепе-теңдік» (checks and balances) жүйесін қалыптастырып, оны еркіндікті қамтамасыз етудің басты шарты ретінде сипаттады [4, 112 б.]. Бұл классикалық тұжырымдамалар бүгінгі Қазақстандағы

институционалдық құрылымды қайта қарау процесінде өзіндік теориялық бағдар ретінде қызмет етеді.

Заманауи саясаттану ғылымында билікті бөлу қағидаты тек формальды институттар емес, саяси тәжірибемен тығыз байланысты динамикалық процесс ретінде қарастырылып жүр. Дж. Мэдисон, Р. Даль және Х. Линц сынды зерттеушілердің еңбектерінде билік бөлінісі демократиялық тұрақтылық пен элиталар арасындағы келісім тұрғысынан талданады [5, 62 б.]. Осы ракурстан қарағанда, Қазақстанның мемлекеттік тарихындағы, атап айтқанда 1993 жылғы Конституция тұсындағы бір палаталы Жоғарғы Кеңес тәжірибесі билік бөлінісінің теңгерімді нұсқасын іздеу жолында маңызды тарихи-құқықтық сабақ болып табылады [2, 15-18 бб.]. Дегенмен, посткеңестік кеңістіктегі зерттеулер көрсеткендей, формальды институционалдық бөлініске қарамастан, нақты саяси практикада атқарушы биліктің басымдығы сақталып келді [6].

Бүгінгі таңда Конституциялық комиссия ұсынған парламентке сайланудың пропорционалды жүйесі, аралас сайлау моделі және Ассамблеяның Халық кеңесі ретінде консультативті-кеңесші органға айналуы секілді шешімдер саяси жүйенің жаңа сценарийін айқындайды. Қазақстандық ғалымдар бұл өзгерістерді «күшті президент – ықпалды парламент – есеп беретін үкімет» формуласы аясында зерттей отырып, билік тармақтарының арасындағы теңгерімді тек мемлекеттік органдардың ішкі реттелуі ретінде емес, қоғамдық мүдделер мен

мүдделі топтардың ашық ықпал ету мүмкіндігі тұрғысынан қарастыруды ұсынады.

Осылайша, зерттеудің өзектілігі бір палаталы парламентке көшу жағдайында заң шығару процесінің шектен тыс орталықтануына жол бермеу және азаматтық қоғам институттарының шешім қабылдау үдерісіне қатысу тетіктерін заңнамалық бекіту қажеттілігінен туындайды.

Әдебиеттерге шолу

Сайлау жүйелерінің трансформациясы мен парламенттік институттардың қызмет тиімділігі арасындағы байланысты зерделеу қазіргі саяси ғылымда жаңа институционалистік парадигма аясында кеңінен қарастырылуда. Классикалық саяси теориялармен қатар заманауи зерттеулерде сайлау модельдерін өзгерту үдерісі жай ғана техникалық шара емес, саяси жүйедегі акторлардың мінез-құлқын қайта бағдарлайтын институционалдық дизайн ретінде сипатталады [7]. Электоралдық инженерия тұрғысынан алғанда, аралас сайлау жүйелерінің енгізілуі өкілдік биліктің легитимділігін арттырумен бірге, заң шығарушы орган ішіндегі фракциялық және топтық мүдделерді реттеудің жаңа тетіктерін қалыптастырады [8]. Мұндай институционалдық өзгерістер депутаттардың өкілдік міндеттемелері мен бақылаушылық қызметінің сипатына тікелей ықпал етеді.

Жаңа институционализм теориясының соңғы жылдардағы даму бағыттары парламенттік құрылымдардың сыртқы саяси конъюнктураға бейімделу қабілетін ұтымды таңдау және тарихи институционализм призмасында айқындайды [9]. Қазіргі зерттеушілердің пайымдауынша, парламенттік мандаттарды бөлу форматы саяси партиялардың ішкі мобилизациясына ғана әсер етіп қоймай, корпоративтік лоббизм топтарының заң шығару процесіне ықпал ету стратегияларын да трансформациялайды [10]. Осы тұрғыдан алғанда, аралас сайлау жүйесі негізінде жасақталған парламенттік құрылымдар азаматтық белсенділікті қолдау мен элиталық топтардың мүдделерін институционалдау арасындағы тепе-теңдікті сақтаушы негізгі саяси тетік қызметін атқарады.

Посткеңестік кеңістіктегі трансформациялық үдерістерді талдаған заманауи

ғылыми жарияланымдар сайлау инженериясының тиімділігі жергілікті саяси мәдениет пен атқарушы биліктің институционалдық архитектурасына тікелей тәуелді екендігін дәлелдейді [11]. Отандық ғылыми дискурста Парламенттің рөлін арттыру, саяси реформалардың динамикасы және мүдделі топтардың заң шығару ісіне ықпалы сияқты мәселелер отандық зерттеушілердің де назарында тұр. Дегенмен, аралас сайлау жүйесі жағдайында бір мандатты округтерден және партиялық тізімнен сайланған депутаттардың бақылаушылық белсенділігін (сауалдарын) эмпирикалық деңгейде салыстырмалы талдау бағыты әлі де тереңдетуді қажет етеді.

Әдіснама

Зерттеу жұмысы сапалық және сандық әдістерді ұштастыратын кешенді әдіснамаға негізделді. Алғашқы кезеңде сайлау жүйелері мен парламенттік өкілдік мәселелерін түсіндіретін классикалық және заманауи саяси теорияларға талдау жасалды. Атап айтқанда, демократиялық өкілдік, плюрализм, лоббизм және билік тармақтарының бөлінуі теориялары зерттеудің теориялық негізін құрады. Атап айтқанда, саяси реформалар жағдайындағы Парламенттің рөлін зерделеу үшін П. Холл мен Р. Тейлор негіздеген «жаңа институционализм» концепциясына сүйендік [12, 936-957 бб.]. Бұл тәсіл парламенттік құрылымдағы өзгерістерді тек құқықтық нормалар емес, саяси акторлардың мінез-құлқын қалыптастыратын ережелер мен процедуралар жиынтығы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Эмпирикалық талдау барысында Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің әртүрлі шақырылымдары бойынша статистикалық деректер жинақталып, салыстырмалы әдіс арқылы өңделді. Негізгі көрсеткіштер ретінде депутаттық сауалдар саны, қаралған заң жобалары және парламенттік бақылау нысандарының (үкімет сағаттары, парламенттік тыңдаулар, дөңгелек үстелдер) жиілігі пайдаланылды.

Сонымен қатар, мазмұндық талдау әдісі қолданылып, депутаттық сауалдардың және парламенттік талқылаулардың тақырыптық бағыты зерттелді. Бұл әдіс парламенттік белсенділіктің тек сандық емес, сапалық қырларын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің 8-ші шақырылымы депутаттарының жолдаған депутаттық сауалдарын жүйелеу және олардың мазмұндық бағытын айқындау мақсатында сапалық-сандық контент-талдау әдісі қолданылды. Эмпирикалық базаның объективтілігін қамтамасыз ету мақсатында депутаттық сауалдарды жіктеудің арнайы кодтау матрицасы әзірленіп, сауалдар мазмұны мен мәтіндік контексіне қарай институционалдық және аймақтық-әлеуметтік болып екі негізгі категорияға жіктелді.

Институционалдық бағыттағы сауалдар категориясына мемлекеттік басқару жүйесін реформалауды, заңнамалық базаны жетілдіруді, билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті нығайтуды және ірі корпоративтік немесе салалық мүдделерді құқықтық реттеуді мақсат ететін мәселелер жатқызылды. Мұндай сауалдарды сұрыптаудың негізгі кодтау белгілеріне көтерілген мәселенің жалпыұлттық сипатқа ие болуы, жүйелі құқықтық өзгерістерді талап етуі және мемлекеттік стратегиялық құжаттарды трансформациялау қажеттілігі алынды. Контент-талдау барысында аталған категорияны айқындайтын басты семантикалық индикаторлар ретінде «заңнамаға өзгерістер енгізу», «институционалдық реформа», «мемлекеттік басқару жүйесі», «құқықтық реттеу», «монополиядан арылту», «салалық кодекс» және «ұлттық компаниялар» сияқты кілт сөздер негізге алынды.

Аймақтық-әлеуметтік бағыттағы сауалдар категориясына нақты бір өңірдің немесе елді мекеннің локальды инфрақұрылымдық мәселелерін шешуге, сонымен бірге халықтың әлеуметтік осал топтарының мүдделерін қорғауға бағытталған өтініштер енгізілді. Бұл топтағы сауалдарды анықтау критерийлері мәтінде нақты географиялық атаулардың кездесуімен, тұрмыстық-тұтынушылық және локальды әлеуметтік дефициттерге назар аударылуымен, сондай-ақ жедел бюджеттік қаржыландырудың талап етілуімен сипатталады. Аталған бағытты кодтау үдерісінде «аймақтық даму», «локальды инфрақұрылым», «ауыз сумен қамту», «мектеп және аурухана құрылысы», «жол жөндеу», «әлеуметтік жәрдемақы» және «жылу маусымы» сияқты тұжырымдар басты семантикалық индикаторлар қызметін атқарды.

Әрбір депутаттық сауал мәтіні толықтай сканерленіп, мәнмәтіндік талдаудан өткізілгендіктен, алынған нәтижелердің валидтілігі жоғары деп есептеледі. Сауал ішінде әрі аймақтық, әрі институционалдық элементтер қатар кездескен жағдайда, шешім қабылдау мәтінінің доминантты мақсатына қарай айқындалып отырды. Тұрғындардың локальды мәселесін көтеру арқылы бүкіл білім беру заңнамасын өзгерту талап етілсе, сауал институционалдық бағытқа, ал тек нақты нысанға қаржы бөлгізу мақсат етілсе, аймақтық-әлеуметтік категорияға бекітілді. Әдістемелік сүзгінің осылайша нақтылануы сандық мәліметтердің объективтілігін арттырып, зерттеуші тарапынан болатын субъектілікті барынша азайтуға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында тарихи-институционалдық тәсіл де қолданылып, парламенттің дамуы саяси жүйедегі өзгерістермен және атқарушы билікпен өзара қатынасы тұрғысынан қарастырылды. Әдістердің үйлесімді қолданылуы зерттеу нәтижелерінің валидтілігі мен ғылыми негізділігін қамтамасыз етті.

Негізгі бөлім

Қазіргі кезеңде Қазақстанда Конституциялық комиссия деңгейінде жаңа Конституциялық реформаны әзірлеу мәселесінің күн тәртібіне шығуы елдегі саяси-институционалдық дамудың кезекті сапалық сатыға өтіп отырғанын көрсетеді. Әсіресе бір палаталы парламент құру және оны пропорционалды сайлау жүйесі арқылы қалыптастыру жөніндегі ұсыныстар өкілдік демократияның мазмұны, депутаттық жауапкершілік пен парламенттік белсенділік мәселелерін қайта пайымдауды талап етеді. Осы тұрғыда сайлау жүйесі тек техникалық механизм емес, ол саяси акторлардың мінез-құлқын, партиялық бәсекенің сипатын және азаматтардың өкілдікке деген сенімін айқындайтын институционалдық фактор ретінде қарастырылады.

Саяси ғылымда сайлау жүйелері билік пен қоғам арасындағы байланысты қалыптастыратын «институционалдық фильтр» ретінде қарастырылады [13, 27-52 бб.]. Осы тұрғыдан алғанда, пропорционалды, мажоритарлық және аралас сайлау жүйелерінің әрқайсысы саяси процестің мазмұнына, партиялық жүйенің дамуына және депутаттардың мінез-құлқына әртүрлі ықпал етеді.

Сайлау жүйелері теориясының классикалық бағыты Морис Дюверженің еңбектерінен бастау алады. Ол сайлау формуласы мен партиялық жүйе арасындағы тікелей байланысты негіздеп, пропорционалды сайлау жүйесі көппартиялықты ынталандыратынын, ал мажоритарлық жүйе екіпартиялыққа бейім екенін дәлелдеді [14, 217-228 бб.]. Бұл тұжырым кейінгі салыстырмалы зерттеулерде кеңінен қолдау тапты. Аренд Лейпхарт пропорционалды сайлау жүйесінің демократиялық әлеуетін терең талдаған зерттеушілердің бірі болды. Ол пропорционалды жүйені консенсус демократиясының негізгі тіректерінің бірі ретінде қарастырып, мұндай жүйе саяси азшылықтардың мүдделерін қорғауға, әлеуметтік келісімге және парламенттік инклюзивтілікке қолайлы жағдай жасайтынын атап өтеді [15, 143-157 бб.]. Лейпхарттың пікірінше, пропорционалды жүйе әсіресе этникалық, әлеуметтік немесе аймақтық тұрғыдан алуан түрлі қоғамдар үшін тиімді институционалдық шешім болып табылады [16, 30-35 бб.]. Себебі ол саяси азшылықтардың өкілдігін қамтамасыз етумен бірге саяси инклюзивтілікті де арттырады. Ал М. Шугарт пен Дж. Кэри аралас сайлау жүйесін өтпелі демократиялар үшін «ымыралы модель» ретінде сипаттап, оның бір мезгілде әрі аумақтық өкілдікке, әрі партиялық тепе-теңдікке мүмкіндік беретінін атап өтеді [17, 167-184 бб.].

Сонымен қатар, XX ғасырдың соңынан бастап аралас сайлау жүйелері ерекше зерттеу нысанына айналды. Мэттью Шугарт пен Джон Кэри аралас жүйелерді мажоритарлық және пропорционалды жүйелердің элементтерін біріктіретін компромистік модель ретінде сипаттайды. Олардың пайымдауынша, аралас жүйелер өкілдік пен есептілік арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге бағытталғанымен, нақты саяси контекстке байланысты әртүрлі нәтижелерге әкелуі мүмкін [17, 167-184 бб.].

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, бүгінгі таңда пропорционалды сайлау жүйесі ең кең таралған модель болып отыр. Қазіргі уақытта шамамен 90-ға жуық мемлекет парламентін толық немесе басым түрде пропорционалды жүйе арқылы қалыптастырған. Бұл жүйе негізінен Еуропа елдерінде (Нидерланд, Испания, Швеция, Финляндия), Латын Америкасында және бірқатар Азия мемлекеттерінде орныққан.

Ал аралас сайлау жүйесін қолданатын елдердің саны 30-дан асады [13, 27-31 бб.]. Олардың қатарында Германия, Жапония, Оңтүстік Корея, Украина және 2023 жылдан бастап Қазақстан да бар. Бұл дерек пропорционалды жүйенің жаһандық деңгейде институционалдық тұрғыда басым модельге айналып отырғанын көрсетеді [18, 113-120 бб.].

Дегенмен сайлау жүйесін таңдауда елдің саяси тарихы, партиялық дамуы, аумақтық құрылымы және азаматтық қоғамның деңгейі шешуші рөл атқарады. Аралас жүйе көбіне өкілдікті кеңейту мен жергілікті мүдделерді қорғау мақсатын көздетсе, пропорционалды жүйе саяси партиялардың рөлін күшейтіп, идеологиялық бәсекені институционализациялауға бағытталған. Осы себепті Қазақстанда 1995 жылдан бері сайлау жүйесінің бірнеше рет өзгеруі саяси биліктің тұрақтылық пен басқарушылық тиімділік арасындағы тепе-теңдікті іздегенін аңғартады.

Парламенттің билік тармақтары жүйесіндегі қысым жасаушы және ішкі лоббистік функциясы

Қазіргі саясаттану ғылымында парламент тек заң шығарушы орган ретінде ғана емес, сонымен қатар билік тармақтары арасындағы мүдделерді үйлестіруші, әлеуметтік және корпоративтік қысымды институционалдық арнаға түсіретін негізгі алаң ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан алғанда, парламенттің қызметі классикалық «заң қабылдау» функциясымен шектелмей, атқарушы билікке жүйелі түрде ықпал ететін ішкі лоббистік механизм ретінде сипатталады [14, 89-112 бб.].

Билікті бөлу теориясының классикалық нұсқаларында парламент атқарушы билікті шектеуші және бақылаушы орган ретінде көрсетілсе [20, 151-170 бб.], кейінгі неоинституционалдық және плюралистік бағыттарда парламент қоғамдағы әртүрлі мүдделердің мемлекет ішіндегі «қысым тетігі» ретіндегі рөліне ерекше назар аударады [21, 936-957 бб.]. Р. Дальдың плюралистік демократия концепциясында парламент қоғамдық топтар мен элиталардың талаптарын сүзгіден өткізіп, оларды саяси шешім қабылдау процесіне енгізетін негізгі арена ретінде сипатталады [22, 24-52 бб.].

Осы логикаға сәйкес, парламенттік институттың табиғатын ішкі лоббизм ұғымы

арқылы түсіндіруге де болады. Ішкі лоббизм дегеніміз – азаматтық қоғам, корпоративтік құрылымдар, кәсіби қауымдастықтар мен аумақтық мүдделердің талаптарының мемлекеттік биліктің ішкі институттары арқылы, ең алдымен парламент арқылы атқарушы билікке жеткізілуін білдіреді [23, 5-20 бб.]. Бұл жерде парламент классикалық сыртқы лоббизм объектісі емес, керісінше лоббистік қысымның тасымалдаушысы мен реттеушісі рөлін атқарады.

Батыс саясаттануында парламенттің дәл осы функциясы «pressure politics inside the state» немесе «venue for interest transmission» ұғымдарымен түсіндіріледі [24, 35-68 бб.]. А. Бентлидің пікірінше, парламент мүдделердің қарапайым жиынтығы емес, оларды құрылымдап, саяси тұрғыдан заңдастыратын институт [25, 17-42 бб.]. Ал Ф. Шмиттер корпоративтік және қоғамдық мүдделердің парламент арқылы атқарушы билікке қысым көрсетуін заманауи мемлекеттегі басқарудың ажырамас элементі ретінде қарастырады [26, 85-131 бб.].

Парламенттің қысым жасаушы функциясы ең алдымен келесі құралдар арқылы іске асады:

- депутаттық сауалдар мен сұрау салулар;
- парламенттік тыңдаулар;
- заңнамалық бастамалар;
- бюджет пен атқарушы органдардың есептерін талқылау;
- саяси жария дискурс пен легитимациялық қысым.

Бұл құралдар парламентті атқарушы билікке балама саяси орталыққа айналдырмайтыны анық. Бірақ оны қоғамдық және корпоративтік талаптарды артикуляциялайтын негізгі институционалдық канал етеді [27, 5-22 бб.].

Қазақстан жағдайында бұл теориялық модель ерекше маңызға ие. Себебі посткеңестік саяси жүйелерде классикалық азаматтық лоббизм әлсіз дамығандықтан мүдделердің басым бөлігі тікелей парламенттік өкілдік

арқылы тасымалданады [28, 505-524 бб.]. Осы тұрғыдан алғанда, Құрылтай тек заң қабылдайтын орган емес, билік тармақтары ішіндегі қысым трансляторы, яғни халықтық және корпоративтік сұранысты атқарушы билікке жеткізетін негізгі институционалдық алаң ретінде қызмет атқарады.

Сондықтан Құрылтайдың тиімділігін бағалау кезінде тек қабылданған заңдар саны емес, оның атқарушы билікке ықпал ету қабілеті, яғни депутаттық сауалдар белсенділігі, қоғамдық және салалық мүдделерді көтеру деңгейі негізгі эмпирикалық көрсеткіш ретінде қарастырылуы тиіс. Осы зерттеудің келесі бөлімінде Қазақстанда қолданылған пропорционалды және аралас сайлау жүйелерінің Құрылтайдың дәл осы қысым жасаушы және ішкі лоббистік функциясына қалай әсер еткені эмпирикалық деректер негізінде талданады. Бұл талдау ұсынылып отырған бір палаталы парламент пен пропорционалды сайлау жүйесінің Қазақстан жағдайындағы әлеуетті салдарын бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеудің бірінші бөлігінде біз 1996-2026 жылдар аралығындағы ҚР Мәжілісіне кезекті шақырылым депутаттарын сайлауда қолданылған сайлау жүйелері мен сол уақыт арасында сайланған депутаттардың жұмысына корреляциялық талдау жасадық. Яғни, пропорционалды және аралас сайлау жүйелері модельдерінің Қазақстан жағдайындағы үлгісінің ерекшеліктерін анықтай отырып, заң шығару билігінің жұмыс динамикасы арқылы пропорционалды және аралас сайлау жүйелерінің тиімділігін анықтағымыз келеді. Ол үшін ҚР Мәжілісінің ресми сайтында орналасқан ақпараттарды талдадық [29]. Атап айтқанда, әр шақырылымдағы депутаттық сауалдардың санына талдау жасадық. Екінші жағдайда, ҚР Парламенті Мәжілісінің қызметінің қорытындысын басты өлшем ретінде алдық (1-кесте).

1-кесте. Сайлау жүйесі мен депутаттық сауалдар динамикасы

№	Кезең (шақырылым)	Сайлау жүйесі	Сауалдар саны	Қаралған заң жобалары	Белсенділік сипаты
1.	1 шақырылым (1996-1999)	Мажоритарлық	357	-	Қалыптасу кезеңі
2.	2 шақырылым (1999-2004)	Аралас жүйе	-	603	Қалыптасу кезеңі
3.	3 шақырылым (2004–2007)	Аралас жүйе	2000	-	Жоғары (бір мандаттылар есебінен)

4.	4 шақырылым (2007–2011)	Пропорционалды	2715	300	Жоғары (жүйе ауысуындағы инерция)
5.	5 шақырылым (2012–2016)	Толық пропорционалды	1008	-	Төмендеу (партиялық шектеу)
6.	6 шақырылым (2016–2021)	Толық пропорционалды	865	487	Төмендеу (партиялық шектеу)
7.	7 шақырылым (2021–2023)	Толық пропорционалды	790	264	Төмендеу (партиялық шектеу)
8.	8 шақырылым (2023–2026)	Аралас жүйе (70/30)	1456	341	Өсу (қайта жандану)

Бірінші кестеде Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің әртүрлі шақырылымдарындағы қызмет көрсеткіштері мен қолданылған сайлау жүйелері салыстырмалы түрде қарастырылған. Деректер Мәжіліс белсенділігінің сайлау жүйесінің түріне тікелей және бірімәнді тәуелді еместігін көрсетеді. Мәселен, 1-ші шақырылым кезеңінде мажоритарлық сайлау жүйесі қолданылғанымен, депутаттық сауалдар саны салыстырмалы түрде төмен болып, Мәжіліс қызметі институционалдық қалыптасу сипатында болды. 2 және 3-ші шақырылымдарда аралас сайлау жүйесіне көшу байқалғанымен, белсенділіктің артуы көбіне бірмандаттық округтерден сайланған депутаттардың жеке бастамалары есебінен жүзеге асты.

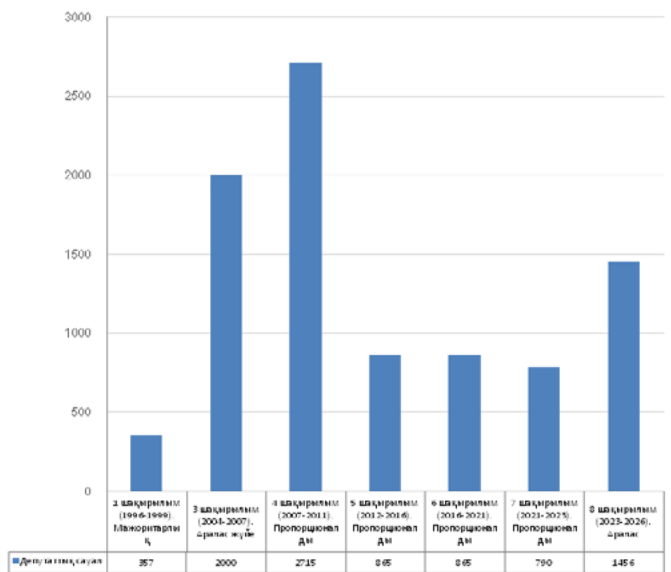
4-ші шақырылымда толық пропорционалды сайлау жүйесіне көшу жағдайында депутаттық сауалдар мен қаралған заң жобаларының ең жоғары көрсеткіштері тіркелді. Бұл кезеңдегі белсенділік сайлау

жүйесінің ауысуынан туындаған институционалдық инерциямен және парламенттік тәжірибенің жинақталуымен түсіндіріледі. Ал 5-7-ші шақырылымдарда пропорционалды жүйе сақталғанымен, депутаттық сауалдар саны мен заңнамалық белсенділіктің біртіндеп төмендеуі байқалады. Бұл құбылыс партиялық шектеулердің күшеюімен, парламенттің атқарушы билікке тәуелділігінің артуымен және саяси бәсекенің әлсіреуімен байланысты қарауға болады.

8-ші шақырылымда аралас сайлау жүйесінің (70/30) қайта енгізілуі депутаттық сауалдар санының өсуіне әкелгенімен, бұл өсімнің институционалдық тұрғыдан орнықты сипат алмағаны байқалады. Осылайша, бірінші кестенің деректері сайлау жүйесінің формасы парламент белсенділігінің жалғыз немесе шешуші факторы емес екенін көрсетеді.

Отандық парламенттік тәжірибедегі заң шығарушылық және бақылау қызметінің

Депутаттық сауал



1 сурет. Шақырылымдар бойынша депутаттық сауалдар санының серпімділігі

эволюциялық дамуын зерделеу барысында бірінші шақырылымнан сегізінші шақырылымға дейінгі кезеңдегі депутаттық белсенділіктің көрсеткіштері сараланды. Мәтіндегі статистикалық мәліметтердің ауқымдылығын жүйелеу және хронологиялық жүйелеу мақсатында қолданыстағы сайлау жүйелерінің ауысуына байланысты жолданған депутаттық сауалдардың нақты саны арнайы гистограмма түрінде жинақталды (1 сурет).

1 суретте көрсетілгендей, сайлау жүйесінің өзгеруі депутаттық сауалдар ди-

намикасына тікелей әсер етіп отырған. Төртінші шақырылымдағы жүйелік ауысу инерциясынан кейін толық пропорционалды модель кезеңінде (5, 6, 7 шақырылымдар) белсенділіктің 790 сауалға дейін тұрақты төмендегені байқалады. Ал саяси реформалардан кейін аралас жүйе негізінде жасақталған 8 шақырылымда бұл көрсеткіш қайта жанданып, 1456 сауалға жеткендігі Парламенттің бақылаушылық функциясының сапалы түрде күшейгенін айғақтайды.

2-кесте. ҚР Парламенті Мәжілісі қызметінің қорытындылары

№	Үкімет сағаты	Парламенттік тыңдау	Палаталардың бірлескен отырысы	Дөңгелек үстел	Конференция	Мәжілістің жалпы отырысы
6 с.	61	6	23	70	18	186
7 с.	15	1	11	39	-	85
8 с.	1	1	2	2		18

Екінші кестеде 6, 7 және 8-ші шақырылымдардағы парламенттік бақылау құралдарының қолданылу жиілігі салыстырмалы түрде көрсетілген. Бұл деректер Мәжіліс қызметінің сапалық қырын бағалауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, 6-шы шақырылымда үкімет сағаттары, дөңгелек үстелдер, парламенттік тыңдаулар мен жалпы отырыстар саны жоғары деңгейде сақталған. Бұл кезеңде парламенттік бақылау тетіктері салыстырмалы түрде жүйелі қолданылғанын байқауға болады.

7-ші шақырылымда барлық көрсеткіштердің күрт төмендеуі парламенттік белсенділіктің формалды сипат ала бастағанын аңғартады. Ал 8-ші шақырылымда, аралас сайлау жүйесі қайта енгізілгеніне қарамастан, парламенттік бақылаудың негізгі құралдары (үкімет сағаты, парламенттік тыңдау, бірлескен отырыстар) ең төмен деңгейде тіркелген. Бұл жағдай депутаттық белсенділіктің жекелеген сандық өсіміне қарамастан, институционалдық бақылау функциясының әлсірегенін көрсетеді және атқарушы билік пен заң шығарушы билік басшыларының беделімен де тығыз байланыста қарастыруға болады. Яғни, жүйелік және институционалдық желінің әлсіздігін көрсетіп тұр.

Жүргізілген талдау сайлау жүйесінің түрі парламент қызметінің тиімділігін айқындайтын басты фактор емес екенін көрсетті. Мәжіліс белсенділігінің әртүрлі шақырылымдарда ауытқуы мажоритарлық, аралас немесе пропорционалды жүйелердің өзіне емес, парламенттің атқарушы

билікке ықпал ету және оны қадағалау мүмкіндіктеріне тәуелді болды. Атқарушы биліктің парламент алдындағы саяси жауаптылығы шектеулі жағдайда сайлау жүйесінің әлеуеті толық іске аспайды. Осыған байланысты сайлау жүйесін реформалау мәселесі парламенттік бақылау тетіктерін, оның ішінде үкіметке сенімсіздік білдіру және импичмент жариялау механизмдерін күшейтумен кешенді түрде қарастырылуы қажет.

Зерттеудің келесі кезеңінде Қазақстанда 2023 жылдан бастап енгізілген аралас сайлау жүйесінің Мәжіліс депутаттарының өкілдік мінез-құлқына, нақтырақ айтқанда депутаттық сауалдардың мазмұндық сипатына ықпалын эмпирикалық тұрғыда айқындауды жөн санадық. Зерттеу 8-ші шақырылым Мәжіліс депутаттарының 2023-2026 жылдар аралығында жолдаған 1456 депутаттық сауалдарына жүргізілген контент-талдау негізінде жүзеге асырылды. Зерттеу нысаны ретінде Мәжілістің ресми сайтынан алынған «Депутаттық сауалдар» (2023-2026 жж. аралығы) электронды деректер қоры пайдаланылды. Талдау барысында келесі алгоритм қолданылды:

1. Әрбір сауал бойынша «бірінші қол қоюшы» (бастамашы) анықталып, оның сайлану жүйесі (партиялық тізім немесе бір мандатты округ) бойынша жіктелуі жүзеге асырылды.

2. Сауалдардың қысқаша мазмұнына сүйене отырып, мәселенің сипаты (жалпыұлттық-стратегиялық немесе локалды-өңірлік) анықталды.

Аралас сайлау жүйесінің енгізілуі Құрылтай құрамында өкілдіктің екі түрлі легитимациялық негізін қалыптастырды: партиялық тізім арқылы сайланған депутаттар және бірмандатты аумақтық округтерден сайланған депутаттар. Бұл айырмашылық олардың парламенттік белсенділігіне, көтеретін мәселелерінің мазмұны мен бағыттарына тікелей әсер етеді деген болжам жасалды. Осыған сәйкес, зерттеуде келесі гипотеза тексерілді: аралас сайлау жүйесі халықтық және корпоративтік мүдделерді қатар ілгерілетуге мүмкіндік береді, ал пропорционалды сайлау жүйесі жағдайында депутаттық белсенділік негізінен институционалдық және корпоративтік күн тәртібіне шоғырланады.

Эмпирикалық талдау барысында барлық депутаттық сауалдар мазмұнына қарай екі ірі категорияға жіктелді. Бірінші категорияға халықтық (публицистік) сипаттағы сауалдар енгізілді. Оларға әлеуметтік қамсыздандыру, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, жол және инфрақұрылым, денсаулық сақтау, білім беру, экология, аймақтық даму мәселелері, тарифтік саясат және жергілікті атқарушы органдардың қызметіне қатысты сұрақтар жатқызылды. Екінші категория корпоративтік және институционалдық сипаттағы сауалдарды қамтыды. Бұл топқа мемлекеттік басқару реформалары, цифрландыру, салалық даму стратегиялары, бизнес пен инвестициялық ахуал, құқықтық реттеу және орталық мемлекеттік органдардың жүйелік саясатына қатысты сауалдар кірді.

Зерттеу нәтижелері бірмандатты округтерден сайланған 29 депутаттың са-

уалдарында халықтық және аймақтық мәселелердің басымырақ екенін көрсетті. Аталған депутаттар өздерінің аумақтық электоратпен тікелей байланысына байланысты әлеуметтік сипаттағы нақты проблемаларды, жергілікті инфрақұрылымның жай-күйін, өңірлік теңсіздік мәселелерін және тұрғындардың күнделікті сұраныстарын жиі көтерген. Атап айтқанда, жол сапасы, ауылдық медицинаның қолжетімділігі, білім беру нысандарының жағдайы, экологиялық проблемалар және коммуналдық тарифтер мәселелері бірмандатты депутаттардың сауалдарында жүйелі түрде көрініс тапқан. Бұл олардың өкілдік қызметінде халықтық қысымды парламенттік деңгейде тасымалдау функциясын атқарып отырғанын көрсетеді.

Ал партиялық тізім арқылы сайланған депутаттардың сауалдары басым түрде институционалдық және корпоративтік сипатқа ие болды. Олар мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағыттарына, салалық реформаларға, цифрлық трансформацияға, құқықтық реттеу мәселелеріне және атқарушы биліктің жүйелік шешімдеріне көбірек назар аударған. Мұндай сауалдар, әдетте, нақты бір өңірдің проблемаларынан гөрі ұлттық деңгейдегі саясаттың тиімділігіне, мемлекеттік басқарудың институционалдық сапасына және экономикалық секторлардың дамуына бағытталған. Бұл партиялық тізіммен сайланған депутаттардың өкілдік логикасы аумақтық электораттан гөрі партиялық бағдарламалар мен элиталық келісімдерге анағұрлым тәуелді екенін аңғартады (3 кесте).

3-кесте. Мәжіліс депутаттарының үкіметке жолдаған сауалына жасалған контент-талдау үлгілері

№	Көрсеткіштер	Мажоритарлық жүйе (Бір мандатты округ)	Пропорционалды жүйе (Партиялық тізім)
1.	Негізгі спикерлер	А. Аймағамбетов, А. Құспан, Е. Саиров, Е. Жанбыршин	А. Перуашев, К. Иса, Д. Еспаева
2.	Сауал сипаты	Нақты өңірлік проблемалар, құқықтық өткірлік (сталкинг, жер мәселесі)	Жалпыұлттық концепциялар, цифрландыру, бағдарламалар
3.	Жауапкершілік нысаны	Жеке (Сайлаушы алдында)	Фракциялық (Партия алдында)
4.	Файлдағы мысалы	№9198-сауал (А. Құспан: «Некеге мәжбүрлеу»)	№9199-сауал (О. Нұралдинов: «Цифрландыру»)

Талдау көрсеткендей, Асхат Аймағамбетов (Астана қаласы) пен Абзал Құспан (Батыс Қазақстан облысы) секілді мажоритарлық депутаттардың Үкіметке жолдаған сауалдары

әлеуметтік мәселелерге арналады. Мәселен, ҚР Парламенті Мәжілісінің веб-сайтындағы деректердегі соңғы жазбалардың біріне сәйкес (№9198 сауал) Абзал Құспанның «Не-

кеге мәжбүрлеу және сталкинг» мәселесін көтеруі бұл партиялық бағдарламадан тыс, қоғамдағы нақты әлеуметтік сұранысқа берілген жауап ретінде көрініс береді. Сол сияқты, Еділ Жаңбыршиннің өңірлік инфрақұрылым мен энергетикалық қауіпсіздік бойынша жасаған көптеген сауалдары (№7739 және т.б.) оның Маңғыстау облысы сайлаушыларының мүддесін тікелей қорғап отырғанын дәлелдейді. Ал партиялық тізіммен сайланған депутат Азат Перуашев пен оның фракциясының сауалдары инвесторлардың мүдделері, ірі мұнай компанияларының жерді пайдалану секілді мәселелеріне арналған.

Осылайша, эмпирикалық деректер Қазақстан жағдайында аралас сайлау

жүйесінің қосарланған өкілдік механизмін қалыптастырғанын көрсетіп отыр. Бірмандатты округ депутаттары парламентте халықтық және аймақтық мүдделерді көтерушілер ретінде әрекет етсе, партиялық тізім арқылы сайланған депутаттар институционалдық және корпоративтік мүдделерді артикуляциялауға бейім. Мұндай конфигурация Құрылтайды билік тармақтары арасындағы ішкі лоббизмнің маңызды алаңына айналдырады. Парламент бір жағынан төменнен келетін қоғамдық қысымды, екінші жағынан ұйымдасқан корпоративтік және салалық мүдделерді қабылдап, оларды атқарушы билікке бағытталған саяси қысым формасына трансформациялайды (4 кесте).

4-кесте. Мәжіліс депутаттарының үкіметке жолдаған сауалына жасалған контент-талдаудың жиынтық нәтижелері

№	Депутат сайлану түрі	Корпоративтік мәселелер (%)	Халықтық мәселелер (%)	Аралас / институционалдық (%)
1.	Бірмандатты округтер	3,5 %	7,4 %	89,1 %
2.	Партиялық тізім	5,3 %	6,3 %	88,4 %

Сегізінші шақырылымдағы депутаттық сауалдардың ішкі сипаты мен бағыттарын тереңірек зерделеу мақсатында мандат алу тетігіне қарай жіктеу жұмыстары жүргізілді. Бірмандатты округтерден және

партиялық тізім бойынша сайланған халық қалаулыларының көтерген мәселелерін мазмұндық тұрғыдан саралау нәтижелері арнайы салыстырмалы диаграмма түрінде жинақталды (2 сурет).



2 сурет. Сайлану түріне қарай депутаттық сауалдардың мазмұндық бағыттары бойынша бөлінісі (%)

2 суретте көрсетілген эмпирикалық мәліметтерге сәйкес, сайлану форматына қарамастан қос топта да аралас және институционалдық сипаттағы жүйелі сұрақтардың үлесі айрықша басымдыққа ие болып отыр. Бірмандатты округтерден сайланған депутаттардың сауалдарында халықтық мәселелердің үлесі 7,4 пайызды көрсетіп, партиялық тізіммен келгендерге қарағанда жоғары екендігі байқалады. Мұндай айырмашылық мажоритарлық негізде нақты өңірлерден мандат алған саяси акторлардың өз сайлаушыларымен тікелей байланысының тығыздығын және локалды әлеуметтік дефициттерге жедел назар аударатындығын айғақтайды. Өз кезегінде партиялық тізім өкілдерінің сауалдарында корпоративтік мәселелердің үлесі 5,3 пайызды құрап, салалық және топтық мүдделерді институционалдауға бейімділіктің салыстырмалы түрде жоғары екендігін көрсетеді.

Зерттеудің бастапқы гипотезасы Қазақстан Республикасында қолданылып отырған аралас сайлау жүйесі депутаттық корпус арқылы қоғамның халықтық және корпоративтік мүдделерін қатар артикуляциялауға мүмкіндік береді, ал толық пропорционалды сайлау жүйесі жағдайында депутаттардың қызметі көбінесе институционалдық және корпоративтік сипаттағы мәселелерді ілгерілетуге бейім болады деген тұжырымға негізделді.

Жүргізілген эмпирикалық талдау 8-ші шақырылым Мәжіліс депутаттарының сауалдарын мазмұндық жіктеу арқылы бұл гипотезаның негізгі бөлігінің дәлелденетінін көрсетті. Атап айтқанда, бірмандатты сайлау округтерінен сайланған депутаттардың депутаттық сауалдарында халықтың жергілікті және әлеуметтік-экономикалық проблемаларына қатысты мәселелердің үлесі партиялық тізім арқылы сайланған депутаттарға қарағанда салыстырмалы түрде жоғары екені анықталды. Бұл бірмандатты өкілдіктің электоралдық жауапкершілік логикасына сай халықтық қысымды тікелей жеткізуші функциясын атқаратынын көрсетеді.

Сонымен қатар, партиялық тізім бойынша сайланған депутаттардың сауалдарында салалық реттеу, институционалдық реформалар және корпоративтік сипаттағы мәселелердің басымдығы байқалды. Бұл партиялық өкілдіктің ұйымдасқан мүдделер мен жүйелік саясатты ілгерілетуге құрылымдық тұрғыдан бейім екенін дәлелдейді.

Алайда, екі топ депутаттарының да сауалдарында институционалдық сипаттағы мәселелердің елеулі үлеске ие болуы Мәжілістің заң шығарушы орган ретіндегі әмбебап функциясын және оның билік тармақтары арасындағы қысым трансмиссиясын жүзеге асырушы негізгі алаң ретіндегі рөлін сақтап отырғанын көрсетеді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері аралас сайлау жүйесі жағдайында Құрылтай депутаттарының қызметі халықтық және корпоративтік мүдделерді қатар білдіретін көп-арналы лоббистік механизм ретінде жұмыс істейтінін айқындайды. Ал толық пропорционалды жүйе кезеңінде депутаттық белсенділік құрылымдық тұрғыдан партиялық-институционалдық және корпоративтік күн тәртібіне көбірек тәуелді болатындығы болжанады.

Осы негізде зерттеу гипотезасы толық емес, бірақ мазмұндық тұрғыдан жеткілікті деңгейде дәлелденді, яғни жартылай расталды деп тұжырымдалады. Аралас сайлау жүйесі өкілдіктің әлеуметтік базасын кеңейтіп, Құрылтайды ішкі лоббистік қысымдарды әртараптандыру әлеуетін арттырса да, институционалдық факторлардың басымдығы парламенттік қызметтің жалпы логикасын айқындаушы фактор ретінде сақталып отыр.

Талдау көрсеткендей, егер парламент тек пропорционалды жүйеден тұрса, ол «корпоративтік лоббидің» құралына айналу қаупі жоғары болар еді. Бұл жағдайда заңдар ірі инвесторлар мен партиялық демеушілердің мүддесіне бейімделіп, халықтың күнделікті мұң-мұқтажы (сталкинг, ауылдағы жол, мектептегі зорлық-зомбылық) заң шығарушы деңгейге жетпей қалар еді. Теориялық тұрғыдан қарағанда, бұл құбылыс аймақтық өкілдік (territorial representation) және партиялық өкілдік (party representation) ұғымдарымен түсіндіріледі. Мажоритарлық жүйе депутаттарды сайлаушылар мен аймақтық қауымдастықтар қысымына бейімдесе, пропорционалды жүйе депутаттарды партиялық бағдарлама мен корпоративтік топтардың қысымына бағынышты етеді [5].

Талқылау

Жүргізілген эмпирикалық талдау Қазақстан Республикасындағы сайлау жүйелерінің парламенттік белсенділікке ықпалын

бірмәнді түрде түсіндіруге мүмкіндік бермейтінін көрсетті. Мәжіліс қызметінің әртүрлі шақырылымдарда ауытқуы мажоритарлық, аралас немесе пропорционалды сайлау жүйелерінің өзінен гөрі, парламенттің атқарушы билікке ықпал ету және оны қадағалау институционалдық мүмкіндіктерімен тығыз байланысты болды [14].

Атап айтқанда, толық пропорционалды сайлау жүйесі кезеңінде депутаттық сауалдар мен парламенттік бақылау құралдарының біртіндеп төмендеуі партиялық шектеулердің күшеюімен және атқарушы биліктің парламент алдындағы саяси жауаптылығының әлсіреуімен қатар жүрді. Бұл үрдіс пропорционалды жүйенің автоматты түрде парламенттік тиімділікке алып келмейтінін көрсетеді, яғни сайлау формуласы демократиялық нәтижелердің жалғыз детерминанты бола алмайды [5].

Ал аралас сайлау жүйесіне қайта оралу депутаттық белсенділіктің белгілі бір деңгейде өсуіне ықпал еткенмен, бұл өсім институционалдық тұрғыдан орнықты сипат ала алмады. Мұндай жағдай парламенттің формальды өкілдік құрылымынан гөрі, оның атқарушы билікке қысым көрсету мүмкіндіктерінің шектеулілігімен түсіндіріледі [15].

Бұл тұжырым Р. Дальдың плюралистік демократия теориясымен үйлеседі. Даль демократиялық басқарудың тиімділігі биліктің формальды бөлінісінен емес, әртүрлі әлеуметтік және саяси мүдделердің билікке ықпал ету арналарын институционалдық түрде қамтамасыз етуден туындайтынын атап көрсетеді [30, 35-64 бб.]. Осы тұрғыдан алғанда, парламент заң шығарушы орган ғана емес, атқарушы биліктің шешімдеріне жүйелі түрде ықпал ететін негізгі саяси алаң болуы тиіс.

Сонымен қатар, Г. Стиглердің «реттеушілік басып алу» тұжырымдамасына сәйкес, тиімді тежемелік және тепе-теңдік тетіктері болмаған жағдайда заң шығарушы орган корпоративтік немесе элиталық мүдделердің ықпалына түсу қаупіне ұшырайды [31, 3-21 бб.]. Демек, сайлау жүйесін реформалау мәселесі парламенттік бақылау институттарын, оның ішінде үкіметке сенімсіздік білдіру және импичмент жариялау тетіктерін күшейтумен кешенді түрде қарастырылуы қажет.

Осылайша, зерттеу нәтижелері сайлау жүйесінің тиімділігі оның формальды

моделіне емес, парламенттің атқарушы билікке тәуелсіздігі мен саяси жауаптылықты қамтамасыз ету қабілетіне тәуелді екенін көрсетеді.

Қорытынды

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің әртүрлі шақырылымдарындағы қызметі мен қолданылған сайлау жүйелерінің өзара байланысы кешенді түрде талданды. Эмпирикалық деректер мажоритарлық, аралас және пропорционалды сайлау жүйелерінің парламенттік белсенділікке ықпалын бірмәнді және тұрақты түрде түсіндіруге мүмкіндік бермейтінін көрсетті. Мәжіліс қызметінің деңгейі сайлау жүйесінің формальды моделіне қарағанда, парламенттің атқарушы билікке ықпал ету және оны қадағалау мүмкіндіктерімен тығыз байланысты болды.

Зерттеу нәтижелері толық пропорционалды сайлау жүйесі жағдайында да парламенттік белсенділіктің белгілі бір кезеңде жоғары деңгейде көрініс табуы мүмкін екенін, алайда атқарушы биліктің парламент алдындағы саяси жауаптылығы шектеулі болған жағдайда бұл белсенділіктің біртіндеп төмендейтінін айқындады. Ал аралас сайлау жүйесіне қайта оралу депутаттық белсенділіктің жекелеген көрсеткіштерінің өсуіне ықпал еткенімен, бұл үрдіс институционалдық тұрғыдан орнықты сипат ала алмады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында Парламент Мәжілісінің бірнеше рет мерзімінен бұрын таратылуы тежемелік және тепе-теңдік қағидатының іс жүзінде біржақты сипат алып отырғанын көрсетеді. Парламенттің мерзімінен бұрын таратылу жиілігі атқарушы биліктің заң шығарушы органға қатысты басым институционалдық позициясын айқындап, парламенттің саяси дербестігін шектейтін фактор ретінде көрініс табады. Мұндай жағдайда парламент атқарушы билікке тиімді бақылау жүргізетін тең құқықты институттан гөрі, саяси шешімдерді бекітуші орган рөліне ығысу қаупіне ұшырайды.

Осыған байланысты, билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін атқарушы биліктің парламент алдындағы саяси жауаптылығын күшейту мәселесі өзекті болып отыр. Атап айтқанда, үкіметке сенімсіздік білдіру құқығын

кеңейту, оның нақты саяси салдарын айқындау, сондай-ақ импичмент институтын енгізу немесе оның қолданылу аясын нақтылау парламенттің тежемелік функциясын институционалдық тұрғыдан нығайтуға мүмкіндік береді. Мұндай тетіктердің болуы парламентті ішкі және сыртқы қысым топтарының талаптарын мемлекеттік мүддемен үйлестіретін негізгі саяси алаңға айналдырып, демократиялық басқару жүйесіндегі оның рөлін күшейте түсер еді.

Талдау барысында депутаттардың қысым жасаушы топтардың еріктерін белсенді білдіруі Парламентті қысым топтарының мүдделері білдірілетін билік тармағы ретінде қарауға жағдай жасайды. Қоғамдық және корпоративтік мүдделердің тоғысып, Парламент мінберлерінде саяси шешімдерге айналуы заң шығарушы биліктің қызметіндегі лоббистік табигатын айқындай түсуді қажет етеді. Әрине, мұндай функция әсіресе парламенттің дербестігі мен депутаттардың кәсібилігіне қарай жандана түсетін болады.

Осылайша, зерттеу барысында қойылған бастапқы гипотеза толық көлемде расталмағанымен, сайлау жүйесінің тиімділігі оның құрылымдық ерекшеліктерінен гөрі, биліктің бөліну қағидаттарының нақты іске асуына және парламенттік бақылау тетіктерінің жұмыс істеу деңгейіне тәуелді екені анықталды. Парламенттің атқарушы билікке тәуелсіздігі мен оның саяси жауаптылықты қамтамасыз ету қабілеті сайлау жүйелерінің әлеуетін айқындайтын негізгі факторлар ретінде белгіленді.

Ұсыныстар. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, парламент қызметінің тиімділігін арттыру мақсатында келесі ұсыныстарды ұсынуға болады.

Біріншіден, сайлау жүйесін жетілдіру мәселесін атқарушы биліктің парламент алдындағы саяси жауаптылығын күшейту шараларымен кешенді түрде қарастыру қажет. Бұл ретте үкіметке сенімсіздік білдіру институтының, импичмент жариялау тетіктерінің және парламенттік бақылау құралдарының құқықтық және практикалық қолданысын нақтылау маңызды.

Екіншіден, парламенттік бақылаудың институционалдық механизмдерін күшейту қажет. Атап айтқанда, үкімет сағаттарының, парламенттік тыңдаулардың және депутаттық сауалдардың формалды емес, мазмұндық сипатта өтуін қамтамасыз ететін рәсімдік өзгерістер енгізу ұсынылады.

Үшіншіден, партиялық фракциялардың ішкі дербестігін арттыру және депутаттардың жеке бастамашылық құқығын кеңейту парламенттік белсенділіктің сапалық деңгейін көтеруге ықпал етеді. Бұл әсіресе пропорционалды және аралас сайлау жүйелері жағдайында өкілдік функцияның толық іске асуына мүмкіндік береді.

Төртіншіден, болашақ зерттеулерде сайлау жүйелерінің тиімділігін бағалау барысында тек сандық көрсеткіштерге емес, парламенттік шешімдердің мазмұнына, атқарушы билікке нақты ықпал ету дәрежесіне және қоғамдық сенім деңгейіне басымдық беру ұсынылады.

Қорытындылай келе, парламент қызметінің тиімділігі сайлау жүйесінің формасына ғана емес, билік тармақтары арасындағы тежемелік және тепе-теңдік механизмдерінің нақты іске асуына тәуелді екені айқындалды. Осы факторлар ескерілген жағдайда ғана кез келген сайлау жүйесі демократиялық институт ретінде толыққанды қызмет атқара алады.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (BR27195711 «Қазақстандағы әлеуметтік-саяси процестер (1980-2020): демократияландыру тәжірибесі және Әділетті мемлекеттің қалыптасуы»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тоқаев, Қ. К. (2024). Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам. Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзі. *Егемен Қазақстан*.
- 2 1993 жылғы 28 қаңтарда қабылданған *Қазақстан Республикасының Конституциясы*. (1993). Қазақстан.
- 3 Локк, Дж. (1988). *Сочинения в трех томах: Т. 3. Мысль*.
- 4 Монтескье, Ш. Л. (1999). *О духе законов*. Мысль.
- 5 Даль, Р. (2000). *О демократии*. Аспект Пресс.
- 6 Линц, Х. (1994). *Опасности президентства. Век XX и мир*, (7–8).
- 7 Norris, P. (2024). *Electoral engineering: Voting rules and political behavior revisited*. Cambridge University Press.
- 8 Carey, J. M., & Shugart, M. S. (2022). *Electoral engineering and institutional design: The dynamics of mixed-member systems*. Cambridge University Press.
- 9 Hall, P. A., & Taylor, R. C. (2023). *New institutionalism in political science: Re-evaluating rational choice and historical approaches*. Oxford University Press.

- 10 Madsen, T. (2025). Parliament as a mechanism of interest institutionalization: Corporate lobbying and electoral design. *European Journal of Political Research*, 64(2), 145–162.
- 11 Gelman, V. (2023). *Politics of institutional transformation in post-Soviet states: Parliament and electoral systems*. Routledge.
- 12 Hall, P., & Taylor, R. (1996). Political science and the three new institutionalisms. *Political Studies*, 44(5), 936–957.
- 13 Sartori, G. (1997). *Comparative constitutional engineering: An inquiry into structures, incentives and outcomes*. NYU Press.
- 14 Duverger, M. (1954). *Political parties: Their organization and activity in the modern state*. Methuen.
- 15 Lijphart, A. (1999). *Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries*. Yale University Press.
- 16 Lijphart, A. (1994). *Electoral systems and party systems: A study of twenty-seven democracies, 1945–1990*. Oxford University Press.
- 17 Shugart, M. S., & Carey, J. M. (1992). *Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics*. Cambridge University Press.
- 18 Reynolds, A., Reilly, B., & Ellis, A. (2008). *Electoral system design: The new International IDEA handbook*. International IDEA.
- 19 Norton, P. (1993). *Parliaments and pressure politics*. Routledge.
- 20 Montesquieu, C.-L. (1748). *De l'esprit des lois*. Garnier.
- 21 Hall, P., & Taylor, R. (1996). Political science and the three new institutionalisms. *Political Studies*, 44(5), 936–957.
- 22 Dahl, R. (1967). *Pluralist democracy in the United States*. University of Chicago Press.
- 23 Binderkrantz, A. (2005). Interest group strategies: Navigating between insider and outsider tactics. *Journal of Public Affairs*, 5, 5–20.
- 24 Lowi, T. (1979). *The end of liberalism*. W. W. Norton.
- 25 Bentley, A. (1908). *The process of government*. Harvard University Press.
- 26 Schmitter, P. (1974). Still the century of corporatism? *The Review of Politics*, 36(1), 85–131.
- 27 Olson, M. (1965). *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. Harvard University Press.
- 28 Svallfors, S. (2016). Politics as organized combat: New institutionalism and the study of social policy. *Political Studies*, 64(3), 505–524.
- 29 Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі. (n.d.). *Депутаттық сауалдар*. <https://mazhilis.parlam.kz/kk/activity/deputys-requests>
- 30 Dahl, R. (1998). *On democracy*. Yale University Press.
- 31 Stigler, G. J. (1971). The theory of economic regulation. *The Bell Journal of Economics and Management Science*, 2(1), 3–21.
- state. A united nation. A prosperous society. Speech at the National Kurultai]. *Egemen Qazaqstan*. (In Kazakh) 2 1993 жылғы 28 қаңтарда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы [Constitution of the Republic of Kazakhstan adopted on January 28, 1993]. (1993). Qazaqstan. (In Kazakh)
- 3 Locke, J. (1988). *Sochineniya v trekh tomakh: T. 3* [Works in three volumes: Vol. 3]. Mysl'. (In Russian)
- 4 Montesquieu, C.-L. (1999). *O dukhe zakonov* [The spirit of the laws]. Mysl'. (In Russian)
- 5 Dahl, R. (2000). *O demokratii* [On democracy]. Aspekt Press. (In Russian)
- 6 Linz, H. (1994). Opasnosti prezidentstva [The perils of presidentialism]. *Vek XX i mir*, (7–8). (In Russian)
- 7 Norris, P. (2024). *Electoral engineering: Voting rules and political behavior revisited*. Cambridge University Press.
- 8 Carey, J. M., & Shugart, M. S. (2022). *Electoral engineering and institutional design: The dynamics of mixed-member systems*. Cambridge University Press.
- 9 Hall, P. A., & Taylor, R. C. (2023). *New institutionalism in political science: Re-evaluating rational choice and historical approaches*. Oxford University Press.
- 10 Madsen, T. (2025). Parliament as a mechanism of interest institutionalization: Corporate lobbying and electoral design. *European Journal of Political Research*, 64(2), 145–162.
- 11 Gelman, V. (2023). *Politics of institutional transformation in post-Soviet states: Parliament and electoral systems*. Routledge.
- 12 Hall, P., & Taylor, R. (1996). Political science and the three new institutionalisms. *Political Studies*, 44(5), 936–957.
- 13 Sartori, G. (1997). *Comparative constitutional engineering: An inquiry into structures, incentives and outcomes*. NYU Press.
- 14 Duverger, M. (1954). *Political parties: Their organization and activity in the modern state*. Methuen.
- 15 Lijphart, A. (1999). *Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries*. Yale University Press.
- 16 Lijphart, A. (1994). *Electoral systems and party systems: A study of twenty-seven democracies, 1945–1990*. Oxford University Press.
- 17 Shugart, M. S., & Carey, J. M. (1992). *Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics*. Cambridge University Press.
- 18 Reynolds, A., Reilly, B., & Ellis, A. (2008). *Electoral system design: The new International IDEA handbook*. International IDEA.
- 19 Norton, P. (1993). *Parliaments and pressure politics*. Routledge.
- 20 Montesquieu, C.-L. (1748). *De l'esprit des lois*. Garnier.
- 21 Hall, P., & Taylor, R. (1996). Political science and the three new institutionalisms. *Political Studies*, 44(5), 936–957.
- 22 Dahl, R. (1967). *Pluralist democracy in the United States*. University of Chicago Press.
- 23 Binderkrantz, A. (2005). Interest group strategies: Navigating between insider and outsider tactics. *Journal of Public Affairs*, 5, 5–20.
- 24 Lowi, T. (1979). *The end of liberalism*. W. W. Norton.

Transliteration

1 Toqayev, Q. K. (2024). *Ädilette memleket. Birtütas ült. Berekeli qoғam. Ülttyq qyryltayda sөylegen sөzi* [A just

25 Bentley, A. (1908). *The process of government*. Harvard University Press.

26 Schmitter, P. (1974). Still the century of corporatism? *The Review of Politics*, 36(1), 85–131.

27 Olson, M. (1965). *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. Harvard University Press.

28 Svallfors, S. (2016). Politics as organized combat: New institutionalism and the study of social policy. *Political Studies*, 64(3), 505–524.

29 Qazaqstan Respublikasy Parlamenti Mäjilisi. (n.d.). *Deputattyq saualdar* [Deputy inquiries]. <https://mazhilis.parlam.kz/kk/activity/deputys-requests> (In Kazakh)

30 Dahl, R. (1998). *On democracy*. Yale University Press.

31 Stigler, G. J. (1971). The theory of economic regulation. *The Bell Journal of Economics and Management Science*, 2(1), 3–21.

Авторлардың үлесі

Н.Ж.Көшеров – зерттеу тұжырымдамасы, әдіснаманы әзірлеу, деректерді талдау, мәтінді дайындау. Е.Қ.Алиаров – деректерді жинау және талдау, нәтижелерді түсіндіру, мәтінді редакциялау. Д.Е.Несіпқалиев – дереккөздерді талдау, бөлімді дайындау, қорытынды редакциялау.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Есенжол Қаниұлы Алиаров

профессор, саяси ғылымдар докторы, Қазақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы, Алматы, Қазақстан, email: aliayarov56@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-4173-7100

Нұрғиса Жылқыбайұлы Көшеров

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: nurgisa-polit@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-5391-2503

Даурен Еренғазыұлы Несіпқалиев

PhD, С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан, email: n.dauren89@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-0946-6611

Есенжол Каниевич Алиаров

профессор, доктор политических наук, Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, Алматы, Казахстан, email: aliayarov56@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-4173-7100

Нургиса Жылкыбаевич Кушеров

PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: nurgisa-polit@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-5391-2503

Даурен Еренғалиевич Несіпқалиев

PhD, Казахский национальный медицинский университет им. С.Ж. Асфендиярова, Алматы, Казахстан, email: n.dauren89@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-0946-6611

Essenzhol Aliyarov

Professor, Doctor of Political Sciences, Kazakhstan Center of Humanitarian and Political Trends, Almaty, Kazakhstan, email: aliayarov56@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-4173-7100

Nurgissa Kusherov

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: nurgisa-polit@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-5391-2503

Dauren Nessipkaliyev

PhD, Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov, Almaty, Kazakhstan, email: n.dauren89@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-0946-6611

